

ט"ו בשבט חג לאילנות

מבוא

ט"ו בשבט מופיע במקורות כראש השנה לאילן :

באחד בשבט ראש השנה לאילן כדברי בית שמאי בית הלל אומרים בחמישה עשר בו (מסכת ראש השנה פרק א' משנה א').

תאריך זה קובע לעניין מעשרות, ערלה ושמיטה. אין ברצוננו לדון במאמר זה בפרטי ההלכות הנגזרות מתאריך זה לנושאים שמנינו,² אלא להתמקד בצד הרעיוני של ט"ו בשבט כחג.³ אמרנו חג, כי כך הוא נתקבל במרוצת הדורות, כיום שאין נופלים בו אפיים⁴ ושארין קובעים בו תענית,⁵ ואף חתן לא מתענה בו,⁶ למרות שאין לכל אלו מקור מפורש בחז"ל ובספרות הגאונים.⁷

מזה כמה מאות שנים התפשט המנהג בחלק מקהילות ישראל לערוך 'סדר ט"ו בשבט', ולאכול בו מיני פרות של אילנות, כפי שכתב המגן אברהם (שו"ע או"ח סימן קלא ס"ק לב) :

ונוהגין האשכנזים להרבות במיני פרות של אילנות.⁸

1. התפרסם בספר "נטיעות הארץ", אסופת מאמרים, הוצאת מכון התורה והארץ, טבת תשס"ד.
2. המעוניין ימצא סקירה קצרה וממצה בעניין זה בספר "המועדים בהלכה" לרש"י זיון, בערך "חמשה עשר בשבט".
3. וכך מכנה אותו הראי"ה קוק ב"מגד ירחים" לחודש שבט: "שמחו עצי היער, תריע הבריהא, בהתקדש חג ראש השנה לאילנות, טבע הרענן הושב לתחיה".
4. שולחן ערוך או"ח קל"ו ס"ק ו'.
5. שו"ע או"ח תקע"ב ס"ק ג'.
6. שם סימן תקע"ג ס"ק א'.
7. המקור הקדום ביותר הוא תשובת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פרג סימן ה') בשם רבנו גרשם מאור הגולה. היא הועתקה גם לשו"ת רבנו גרשום מאור הגולה סימן טז. בתשובה זו הסביר שמכיוון שט"ו בשבט מופיע במשנה יחד עם עוד שלושה ראשי שנים שאין מתענים בהם, הרי גם הוא כמותם. וראה בעניין זה סקירה ממצה בספר "המועדים בהלכה" הנ"ל.
8. ב"פרי צדיק" לט"ו בשבט (שמות עמ' מ' ס"ק ג) כתב שלראשונה נזכר מנהג זה בספרו של המהר"ם חאגיז, ברם יש מקור קדום יותר והוא בספר "עייבור השנים" לרבי יששכר סוסאן משנת שלי"ט בן דורם של האר"י ורבי יוסף קארו. בספר זה כתוב שהיה זה מנהג האשכנזים בעיר הקדש צפת. יש אומרים שהאר"י הוא שהנהיגו בבית מדרשו.

בצדק העיר עליו הרב זוין (המועדים בהלכה' עמ' קפה) שדווקא הספרדים מדקדקים במנהג זה יותר, כפי שמובא ב"לוח ארץ ישראל" (לונץ חודש שבט):

בט"ו בשבת ילמדו הספרדים בישיבותיהם כמעט כל הלילה ויהדרו לאכול מכל מיני פרות הנמצאים בעיר, ולפני אכילת כל פרי ואחריה ילמדו לימודים מיוחדים מלוקטים מתנ"ך וזוהר וגם יתפללו וישוררו תפילות ופזמונים מיוחדים.⁹

מאז חידוש הישוב היהודי בארץ, התקבל המנהג לעסוק ביום זה בנטיעת עצים במרחבי ארץ ישראל.¹⁰ נדמה כי יסודו של מנהג זה בהררי קודש ומכוון לדבר ה'.¹¹

בשני אלו, בנטיעת עצים ובאכילת פרות, נעסוק כאן.

א. ונטעתם כל עץ מאכל

א. על משמעות הנטיעה בארץ ישראל

נטיעת עצים בארץ ישראל, מלבד שיש בה ערך אוניברסלי של "לשבת יצרה" כמו לכל נטיעה אחרת בעולם, יש בה גם משום קיום של מצוות ישוב הארץ השקולה כנגד כל המצוות שבתורה (תוספתא ע"ז פרק ד הלכה ג; ספרי דברים פרשת ראה פ). ואם בעצי מאכל עסקינו, מתפשטת הנטיעה גם לעבר קיום מצוות נוספות, כגון ערלה, תרומות, מעשרות, ביכורים ושמיטה, ובנטיעת דגנים גם לעבר מצוות חלה, עומר, שתי הלחם ועוד.¹²

ברם, אחרי עיון בתנ"ך ובחז"ל, מתברר שלנטיעת עצים בארץ ישראל יש משמעות הרבה יותר גדולה ומקיפה.

כשהתורה מצווה אותנו על איסור ערלה, היא משמיעה לנו דרך אגב כי טוב וחשוב ואף חובה לנטוע עצים בארץ ישראל:

וְכִי תִבְאוּ אֶל הָאָרֶץ וְנִטְעַתֶּם כָּל עֵץ מֵאֵכֶל, וְעָרְלֶתֶם עָרְלָתוֹ אֶת פְּרִי שְׁלֹשׁ שָׁנִים יְהִי לָכֶם עֵרְלִים לֹא יֵאָכֵל: (ויקרא פרק יט, כג)

9. ועוד כתב שם הרב זוין שיש על כך ספר מיוחד: "ספר פרי עץ הדרי והוא סדר ט"ו בשבת שנהגו בו רבים יראי ה' וחושבי שמו". ומאז נתחברו עוד ספרים וליקוטים רבים כאלה.

10. "יום זה יש בו איזה רושם של יום חגיגה, של התעוררות לתחיה ישובית באה"ק". (אגרות ראי"ה" ח"ב אגרת תג)

11. הגר"א מוילנא השתוקק מאד לעלות לארץ ישראל ולנטוע בה עצי פרי: "יזכני השם יתברך לנטוע במו ידי עצי פרי בסביבות ירושלים, לקיים כי תבואו אל הארץ ונטעתם, בסוד קץ המגולה" (מתוך "חזון ציון" עמ' 139).

12. וראה רמב"ם הלכות ע"ז פ"י ה"ג שאין מוכרים ואין משכירים שדה לעכו"ם בא"י מפני שמפקיעה מן המעשרות.

כך פירש את הפסוק רבי חיים בן עטר בפרושו "אור החיים":¹³

ג' מצוות נאמרו כאן, א. ביאת הארץ על דרך אומרם (כתובות דף ק) הכל מעלין לארץ ישראל וכו'. ב. לנטוע כל עץ מאכל לשבח הארץ.¹⁴ ג. לנהוג שני ערלה. חז"ל, בעקבות פסוק זה, העלו על נס את נטיעת עצי המאכל בארץ והשוו אותה לנטיעת הגן הראשון בעולם על ידי בורא העולם:

ר' יהודה בר' סימון פתח: "אחרי ה' א-לוהיכם תלכו" (דברים יג, ה). אמר רבי יהודה בר סימון: וכי איפשר לאדם לבשר ודם להלוך אחרי הקב"ה, אותו שכתב בו: בים דרכך ושבילך במים רבים (תהלים עז, כ)? ואת אמרת אחרי ה' א-לוהיכם תלכו? "ובו תדבקון" (דברים שם י"ג, ה): וכי איפשר לבשר ודם לעלות בשמים ולהדבק באש, אותו שכתב בו: "כי ה' א-לוהיך אש אכלה"? (דברים ד, כד) ואת אמרת ובו תדבקון? אלא מתחילת ברייתו של עולם לא נתעסק אלא במטע תחילה, הדא הוא דכתיב: "ויטע ה' א-לוהים גן בעדן" (בראשית ב, ח), אף אתם כשאתם נכנסין לארץ ישראל לא תתעסקון אלא במטע תחילה, 'כי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל'.¹⁵

"ויקרא רבה" (מרגליות) פרשה כה ד"ה [ג] ר' יהודה¹⁶

13. ידועים ומפורסמים דברי ה"חת"ם סופר" בחידושו למסכת סוכה דף לו שמה שכתוב 'ואספת דגנך', הוא בבחינת מצווה, וכשם שאין מצוות תלמוד תורה דוחה מצווה עוברת כגון תפילין, כך אינה דוחה מצוות ואספת דגנך. וראה עוד אריכות דברים בעניין בספר "אם הבנים שמחה" עמ' קצב-קצח. הרב אביגדר נבנצל תמה על החתם סופר, הרי הגמרא (מנחות עב, ראש השנה דף ט ועוד) אומרת "מה חריש רשות", משמע שהחריש הוא רשות ולא מצווה. עכ"ל. ונראה לי ליישב שכוונת הגמרא שם שאין החריש מצווה מסויימת מצד עצמה ומחוייבת בזמן מסויים כמו קציר העומר שמצוותו בטי"ז בניסן ואז הוא מותר בשבת או בשמיטה. אך סתם חריש בארץ ישראל אסור בשבת, כי אין מצווה לחרוש בשבת דווקא אלא הוא פרט במצוות ישוב הארץ. כמו כן אין היתר לרפא בשבת שלא במקום פיקוח נפש, אף שרפוי הגוף הוא מצווה אך לאו דווקא בשבת.

14. וכתב הרב שמואל מוהוליבר (הובא בספר "שיבת ציון" עמ' 11): "וחלק ישוב הארץ ג"כ יתחלק לשלוש מדרגות: א. נטיעת כרמים ופרדסים והוא הישוב היותר גדול. ב. בניין בתים. ג. זריעת תבואה וירקות". ומקורו הוא הפסוק הזה: "כי תבואו אל הארץ ונטעתם". ובדומה לכך כתב בספר "אם הבנים שמחה" (עמ' קצט): "כוונתו (של ה"אור החיים") בזה מבוארת, דבאמת עיקר המצוה הוא בהשתדלות ישוב הארץ בנטיעות ובניין, ועל זה בא הלשון "ונטעתם", שאמר הכתוב בלשון מוחלט, שזה עיקר המצוה".

15. רבי יהודה אסאד (שו"ת "יהודה יעלה" חו"מ סימן עז) כתב שמדרש זה הוא המקור לדעת הרמב"ם בהלכות דעות פ"ה הלכה יא שאדם צריך קודם לנטוע כרם ואחר כך לבנות בית ולבסוף לשאת אישה.

16. גם מה"מדרש תנחומא" (קדושים אות ח') עולה שהנטיעה איננה רק הכשר למצוות ערלה אלא מצווה בפני עצמה וז"ל: "כי תבואו אל הארץ ונטעתם, אמר להם הקב"ה לישראל

גירוש האדם מגן עדן גרם לריחוקו מבורא העולם. עד לחטאו של האדם, התהלך ה' בתוך הגן במחיצתם של אדם וחווה, והם לא זעו ולא נבהלו ולא התביישו מפניו, ואילו לאחר חטאם הם התחבאו בתוך עץ הגן מפני פחד ה' ומהדר גאונו. עתה עם בואם של ישראל לארץ, נוצרה הזדמנות גדולה לחזור אל ה' ולהידבק בו, על ידי נטיעת גן חדש בא"י, שיהיה מעין הגן הקדמון בעדן. כמובן שלא די בנטיעת גן בלבד, אלא גם בהליכה בחוקות ה' ובשמירת מצוותיו,¹⁷ ואז תתקיים ההבטחה הגדולה (ויקרא כו):

וְנָתַתִּי גִשְׁמִיכֶם בְּעֵתָם וְנָתַנָּה הָאָרֶץ יְבוּלָה וְעֵץ הַשֶּׁדֶה יִתֵּן פְּרִי־ו: ¹⁸ וְהִשִּׁיג לְכֶם דִּישׁ אֶת בָּצִיר וּבָצִיר יִשְׁיג אֶת זֶרַע וְאָכַלְתֶּם לְחֶמְקֶם לְשִׁבְעֵי וַיִּשְׂבַּתֶּם לְבָשָׁח בְּאַרְצְכֶם: וְנָתַתִּי שָׁלוֹם בְּאָרֶץ וּשְׂכַבְתֶּם וְאֵין מִחְרִיד וְהִשְׁבַּתִּי חַיָּה רְעֵה מִן הָאָרֶץ ¹⁹ וְחָרֵב לֹא תֵעָבֵר בְּאַרְצְכֶם:

וְאָכַלְתֶּם יֵשֶׁן נוֹשֵׁן וְיֵשֶׁן מִפְּנֵי חֶדְשׁ תּוֹצִיאֻ: וְנָתַתִּי מִשְׁבְּנֵי בְּתוֹכְכֶם וְלֹא תִגְעַל נַפְשִׁי אֶתְכֶם: וְהִתְהַלַּכְתִּי בְּתוֹכְכֶם וְהִיִּיתִי לְכֶם לֹא-לוֹהִים וְאַתֶּם תִּהְיוּ לִי לְעָם:

הבטחה זו מחזירה אותנו לגן עדן כפי שכתב שם רש"י:

והתהלכתי בתוכם – אטייל עמכם בגן עדן כאחד מכם, ולא תהיו מזדעזעים ממני. יכול לא תיראו ממני, תלמוד לומר והייתי לכם לא-לוהים:²⁰

אע"פ שתמצאו אותה מליאה כל טוב, לא תאמרו נשב ולא נטע אלא הוּו זהירין בנטיעות שנאמר ונטעתם כל עץ מאכל".

17. כשם שנצטווה האדם בגן עדן, שכן לפי חז"ל (סנהדרין נו ע"ב) היה כלול בציווי "מכל עץ הגן אכל תאכל", גם ציווי על שבע מצוות בני נח. הקב"ה הניח את האדם בגן עדן לעבדה ולשמרה, ולכאורה איזו עבודה נדרשה מן האדם בגן עדן, שאין בו קוצים ואין בו דרדרים ואין בו מויקים, והנהר משקה אותו? ונראה לומר שעל ידי ההליכה בחוקות התורה ושמירת מצוותיה, יתן הגן את יבולו ועץ השדה את פריו והישיבה בגן תהיה לבטח, וכך נעבד ונשמר הגן.

18. וכתב שם הרמב"ן: "הקדים דבר הגשמים, כי בבואם בעתם כאשר יאות יהיה האויר זך וטוב והמעיונות והנהרות טובים, ויהיה זה סיבת בריאות לגופים, והפרות כולם ירבו ויתברכו בהן כאשר יאמר 'ונתנה הארץ יבולה ועץ השדה יתן פריו', והנה עם זה לא יחלה האדם ולא יהיה בהם משכלה ועקרה ובבהמתם, וימלאו ימיהם כי בהיות הגופים גדולים ובריאים יתקיימו כימי האדם, והנה היא גדולה שבברכות".

19. וכתב שם הרמב"ן: "כי תהיה ארץ ישראל בעת קיום המצות כאשר היה העולם מתחילתו קודם חטאו של אדם הראשון אין חיה ורמש ממית אדם".

20. הראשונים תמחו מדוע אין התורה מבטיחה לנו שכר לעולם הבא אלא רק גמולים בעולם הזה, וראה דבריו הארוכים של הרמב"ם בהלכות תשובה פ"ט, אבל אם פרוש הדברים שנחזור למציאות של גן עדן, הרי שגם המוות יחלוף מן העולם, וארץ ישראל תהיה בבחינת העולם הבא. הרב אביגדר נבנצל הקשה שבעולם הבא אין בו לא אכילה וכו' ואילו כאן התורה מבטיחה לנו ואכלתם לחמכם לשבע? ונראה ליישב שאין הכוונה שארץ ישראל

כשהתורה הבטיחה להביא אותנו אל ארץ טובה ורחבה, אשר לא במסכנות נאכל בה לחם, כוונתה הייתה לארץ שאוכלים בה לחם ללא זעת אפיים, ללא יגיעת כפיים, ללא עצבות ורוב וכעס, אלא בשמחה ובטוב לבב, כפי שמתואר במדרש "תנחומא" (בובר, פרשת קדושים סימן ז) :

"וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל" (ויקרא יט, כג), זה שאמר הכתוב: "ועתה לא כימים הראשונים אני לשארית העם הזה נאם ה' צבאות. כי זרע השלום, הגפן תתן פריה והארץ תתן את יכולה והשמים יתנו טלם והנחלתי את שארית העם הזה את כל אלה" (זכריה ח, יא-יב). מהו לא כימים הראשונים? כיון שיצאו ישראל ממצרים, והיו מהלכין במדבר, והוריד להם את המן, והגיוז להם שליו, והעלה להם את הבאר, והיה כל שבט ושבט עושה לו אמת המים, (וממשיכה מן הבאר) ומכניסה אצלו, והיה [כל אחד ואחד] נוטע תאנים וגפנים ורמונים, ועושין פרות בני יומן, כשם שהיה מתחילת ברייתו של עולם, "עץ פרי עשה פרי למינו" (בראשית א, יא).

אילו זכו בני אדם, עד עכשיו כך היה, אדם נוטע אילן ועושה פרות מיד. כיון שחטא אדם נתקללה האדמה שנאמר: "ארורה האדמה בעבורך" (בראשית ג, יז), מכאן ואילך "בעצבון תאכלנה כל ימי חיך" (בראשית א, ז), זרע חטים ומצמיחה דרדרים, שנאמר: "וקוץ ודרדר תצמיח לך" (בראשית ג, יח)....

א"ל הקב"ה למשה, אמור להם לישראל, כשתכנסו לארץ ישראל אני מחזיר לכם את כל הטובה, שנאמר "כי ה' א-להיך מביאך אל ארץ טובה ורחבה... ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון... ארץ אשר לא במסכנות תאכל בה לחם" (דברים ח, ז-ט).²¹

כיון שבאו לארץ ישראל התחילו חוטאים, שנאמר "ותבאו ותטמאו את ארצו" (ירמיה ב, ז), ולא היתה עושה פרות כראוי, היו זורעין הרבה ומביאין מעט, שנאמר "זרעתם הרבה והבא מעט" (חגי א ו), למה? שביטלו את הביכורים. "אכול ואין לשבעה" (חגי א, ו), משבטל לחם הפנים. "שתו ואין לשכרה" (חגי א, ו), משבטל ניסוך היין. "לבוש ואין לחום לו" (חגי א, ו), משבטלו בגדי כהונה. "זהמשתכר משתכר אל צרור נקוב" (חגי א, ו), משבטלו עושי צדקה.

תהיה כמו העולם הבא ממש אלא מעין עולם הבא, כמו גן עדן שהיה מעין עולם הבא והיה בו אכילה ושתייה.

21. וראה "ילקוט שמעוני" ירמיהו רמז שכח: "זה שאמר הכתוב (איוב לו) 'אם ישמעו ויעבדו יבלו בטוב ימיהם ואם לא ישמעו בשלח יעבורו', אם שומעים ישראל להקב"ה ועובדין אותו אמלא ימיהם בטובה... יבלו בטוב ימיהם. אתה מוצא שתי שנים עשתה הארץ פירות מרובים מה שלא עשתה כל ימות העולם, שנה אחת בכניסתן לארץ יובתים מלאים כל טוב אשר לא מלאתי... ושנה אחת שגלו מן הארץ דכתיב (ירמיהו מא) 'ועשרה אנשים נמצאו בס ויאמרו אל ישמעאל אל תמיתנו כי יש לנו מטמונים בשדה חטים ושעורים, שלא היה להם מקום היכן ליתן והיו טומנים אותם בשדה'".

אבל לעתיד לבא אין הקב"ה עושה כן, שנאמר "ועתה לא כימים הראשונים אני לשארית העם הוזה נאום ה' צבאות, כי זרע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יכולה והשמים יתנו טלם והנחלתי את שארית העם הוזה את כל אלה" וגו' (זכריה ת, יא-ב).

לדעתנו של רבי מאיר, הנטיעה בארץ ישראל אמורה הייתה להיות כל כך טובה ומשובחת, עד שטעם העץ היה צריך להיות כטעם פריו:²²

תנו רבנן: (ויקרא כג) 'פרי עץ הדר' – עץ שטעם עזו ופריו שוה, הוי אומר זה אתרוג. – ואימא פלפלין? כדתניא, היה רבי מאיר אומר: ממשמע שנאמר (ויקרא יט): 'זנטעתם כל עץ' איני יודע שהוא עץ מאכל, מה תלמוד לומר עץ מאכל? – עץ שטעם עזו ופריו שוה...
תלמוד בבלי מסכת סוכה דף לה עמוד א

נשלים הדברים בפתגמו של הראי"ה קוק לחודש שבט (תרע"ד):

"חשק נטיעת האילנות, נובע מחפץ הטבת הדורות הבאים, המובלט בתקפו בעץ החרוב".

ב. ארץ ישראל – גן עצי פרי, מצרים – גן ירק

בני ישראל יצאו ממצרים על מנת להגיע לארץ זבת חלב ודבש. מה בין ארץ מצרים לארץ ישראל? בני ישראל התגעגעו למצרים – אל הדגים, הקישואים והאבטיחים, ככתוב:

זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם²³ את הקשאים ואת האבטיחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים:²⁴

אין בכל דבריהם שום אזכור לפרות עץ. גידולי מצרים הם פרות האדמה השורצים על הארץ או בתוכה. גם הדגה שורצת על המים ובתוכם. לעומת זאת ארץ ישראל היא גן עצי פרי:

כי ה' א-להיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינת ותהמת יצאים בבקעה ובקרה. ארץ חטה ושערה²⁵ וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש.
דברים ח, ז-ח

22. הרב אביגדר נבצל העיר: "רק הפלפלין". ולעני"ד אין כוונת הפסוק שזו תהיה הנטיעה היחידה שייטעו ישראל בבואם לארץ, אלא ייטעו עצים שטעמם יהיה כמו טעם הפרי, כמו הפלפלין.

23. חנם מן המצוות, אך תמורת עבודת פרך.

24. לעומת זאת נצטוו המרגלים לבדוק: "היש בה עץ אם אין?". וכשהם חזרו הם אמרו: "וזה פריה".

25. גם החיטה והשעורה הייתה במקורה עץ פרי כפי שנראה בהמשך.

עוד הבחנה מצאנו בין ארץ ישראל לארץ מצרים:

כִּי הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ, לֹא כְּאֶרֶץ מִצְרַיִם הוּא אֲשֶׁר יֵצְאֲתֶם מִשָּׁם
אֲשֶׁר תִּזְרַע אֶת זֶרְעֲךָ וְהִשְׁקִיתָ בְּרִגְלְךָ כְּגֹן הַיֶּרֶק;²⁶ וְהָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה
לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הָרִים וּבִקְעֹת לְמַטֵּר הַשָּׁמַיִם תִּשְׁתֶּה מֵיָם:

דברים יא, יא-יב

הווי אומר, ארץ מצרים היא כגן ירק, שצריך לזרעו ולהשקותו בכל שנה מחדש, לעומתה ארץ ישראל היא גן עצי פרי המושקה על ידי בורא העולם, ללא עמל וטורח מצדנו.

בסמוך לכך מבטיחה התורה שאם נשמע אל מצוות ה' ונעבדהו בכל לבבנו ובכל נפשנו, הוא ייתן לנו גשם בשפע, כך שנוכל לאסוף את הדגן והתירוש והיצהר (עצים מתוך שבעת המינים) בנחת ובקלות, ועשב השדה (=גן ירק) יהיה לבהמה.²⁷

דגן תירוש ויצהר הם מהדברים שנשתבחה בהם ארץ ישראל והם המעידים על קדושתה, כי רק הם – מדאורייתא – חייבים בתרומות ומעשרות.²⁸ הם גם המעידים על טובה, כי עליהם נאמר: "ואכלת ושבעת וברכת את ה' א-לוהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך". גם מצוות ביכורים חלה רק על שבעת המינים. לעומת זאת מצטיינת מצרים בעשב השדה, בפרות האדמה, בכל השורץ על הארץ – כמו הנחש שהוא סמל הרע והחטא ובעטיו גורשנו מגן עדן. גם שנחריב מלך אשור הבין שמעלתה של ארץ ישראל היא בהיותה ארץ דגן תירוש ויצהר, והבטיח ליהודים באמצעות רבשקה, שהוא ימיר אותה להם בארץ אחרת כמותה:

עַד בָּאִי וְלִקְחָתִי אֶתְכֶם אֶל אֶרֶץ כְּנָעַנְכֶם, אֶרֶץ דָּגָן וְתִירוֹשׁ, אֶרֶץ לֶחֶם וְכֶרְמִים, אֶרֶץ
זֵית וְצִהָר וְדָבֶשׁ וְחִי וְלֹא תִמְתּוּ.

מלכים ב' יח, לב

26. אחאב רצה להפוך את כרם נבות לגן ירק ולכן סירב נבות לתת לו את הכרם, כי גן ירק שימש בימים ההם כמקום ע"ז (תוסי' סנהדרין דף כ ע"ב). ואפשר לומר גם שהוא סירב להוריד את מעמד הכרם מגן עצי פרי לגן ירק שהוא נחות במעמדו. "או שאחאב רצה לעשות כלאי הכרם" (הערת הרב אביגדר נבנצל).

27. ראה "פרי צדיק" (שמות לט"ו בשבט סימן א) שכתב שכך גם היה בתחילה לפני חטא האדם הראשון, שפרי העץ היה לאדם ועשב השדה לבהמה ורק אחרי החטא נאמר לאדם: "ואכלת את עשב השדה". אולם הרמב"ן פירש שגם לפני החטא ניתן העשב לאדם. וראה להלן הערה 31 שהיא לפי שיטת הרמב"ן.

28. ככתוב (במדבר פרק יח, יב) "כֹּל חֶלֶב צִהָר וְכֹל חֶלֶב תִּירוֹשׁ וְדָגָן רֶאשִׁיתוֹ אֲשֶׁר יִתְּנוּ לַה' לְךָ נְתִיתִים".

וכן מצאנו בנבואות שונות של הנביאים שמיקדו את נבואות הנחמה בחזרת הדגן, התירוש והיצהר. נביא שתי דוגמאות:

וּבָאוּ וְרִנְנוּ בְּמָרוֹם צִיּוֹן וְנִהְרָוּ אֶל טוֹב ה' עַל דָּגָן וְעַל תִּירֹשׁ וְעַל יְצִהָר וְעַל בְּנֵי צִאֵן
וּבְקָר וְהִיתָה נִפְשָׁם כְּגֵן רוֹה וְלֹא יוֹסִיפוּ לְדַאֲבָה עוֹד:²⁹
ירמיהו לא, יא

וכן הוא בנבואת הנחמה בהושע:

וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא אֶעֱנֶה נֶאֱמַר ה' אֶעֱנֶה אֶת הַשָּׁמַיִם וְהֵם יַעֲנוּ אֶת הָאָרֶץ: וְהָאָרֶץ תַּעֲנֶה
אֶת הַדָּגָן וְאֶת הַתִּירֹשׁ וְאֶת הַיְצִהָר וְהֵם יַעֲנוּ אֶת יִרְעָאֵל:²⁹
הושע ב, כג-כד

ג. עץ הדעת חיטה היה

ההנחה שהנחנו שארץ ישראל היא גן עצי פרי, אינה עולה לכאורה בקנה אחד עם הכתוב "ארץ חטה ושערה", וגם אינה תואמת את הכתוב "ארץ דגן ותירוש", שהרי אלו אינם עצים אלא קרובים יותר אל עשב השדה, שבו הצטיינה דווקא מצרים. אלא שסוד הדבר כך הוא. החיטה והשעורה היו עצים ויהיו עצים, והם אולי מסמלים יותר מכל את יחסי הגומלין שבין האדם והעץ, "כי האדם עץ השדה". ומנין לנו שהם היו עצים? כי כך סובר רבי יהודה בגמרא:

רבי יהודה אומר: (עץ הדעת) חטה היה, שאין התינוק יודע לקרוא אבא ואימא עד שיטעום טעם דגן.³⁰

סנהדרין דף ע עמוד ב

על פי דעת רבי יהודה מובן העונש שהוטל על האדם "ואכלת את עשב השדה",³¹ ו"בזעת אפיק תאכל לחם", כי עד עכשיו הוא אכל את הלחם כפרי בשל, ישירות מן העץ, ומעתה הפך העץ הזה לעשב השדה, וכדי לאכול ממנו הוא צריך להזיע קשות, לחרוש, לזרוע, לקצור כל שנה מחדש, ולעבדו מעשב ללחם על ידי שורה ארוכה של מלאכות הפת. הוא מה שנאמר בתהילים קד בפרק "ברכי נפשי": "מִצְמִיחַ חֲצִיר לְבִהֶמָּה וְעֵשֶׂב לְעִבְדֵי הָאָדָם לְהוֹצִיא לָחֶם מִן הָאָרֶץ". ברם השינוי לא חל רק בעץ אלא גם באדם שנתגשם ונדרדר עד למדרגת החמור, כפי שציירו זאת חז"ל:

29. וראה עוד: דברים כח, נא; יואל א, י; יואל ב, ביט; חגי א, יא; נחמיה ה, יא; דברי הימים ב לב, כח.

30. וראה ב"פרי צדיק" לט"ו בשבט שכתב בשם תיקוני זוהר (תיקון כ"ד, ותיקוני זוהר חדש דף קז ע"ב) שהדעות השונות על מהותו של עץ הדעת, אם חיטה היה או גפן או תאנה, כולם נכונות, שהעץ הכיל בתוכו את כולם והמחלוקת הייתה מהיכן היה תחילת קלקולו של האדם.

31. כי לכאורה קשה מה התחדש עתה? הרי גם קודם ניתן העשב לאכילת האדם כמו שכתוב: "הנה נתתי לכם את כל עשב זרע אשר על כל פני נארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זרע זרע לכם יהיה לאכלה", אלא שהשינוי היה בעץ החיטה שהפך לעשב (ראה תשובתו של רש"י).

אמר רבי יהושע בן לוי: בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא לאדם (בראשית ג): "וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה", זלגו עיניו דמעות, אמר לפניו: ריבוננו של עולם, אני וחמורי נאכל באבוס אחד? כיון שאמר לו (בראשית ג) "בזעת אפך תאכל לחם" – נתקררה דעתו.

תלמוד בבלי פסחים ק"ח, א

ד. מלחם שעורים ועד מנחה חדשה

אכן הייתה לאדם הרגשה נכונה שהוא נפל למדרגת החמור, עד שניחמו הבורא שיש בידו להעלות את מאכלו ואת עצמו למדרגת אדם אוכל לחם, אלא שבינתיים זה כרוך בעמל רב.

כיצד ומתי יבוא השינוי והתיקון הגדול? זה תלוי ב"כי תבואו אל הארץ" הכתוב בספר ויקרא כג, י:

דְּבַר אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם, כִּי תִבְאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָנִי נֹתֵן לָכֶם, וְקִצְרְתֶם אֶת קִצְרֵיהָ וְהִבֵּאתֶם אֶת עֹמֶר רֵאשִׁית קִצְרֵכֶם אֶל הַכֹּהֵן:

תחילתה של מצווה זו היא ממחרת הפסח, המשכה בספירת חמישים ימי העומר וסיומה בהקרבת מנחה חדשה בחג השבועות. מה טעמה של מצווה זו? החינוך (מצווה זו) נקט שהספירה באה להראות בנפשנו את החפץ הגדול אל היום הנכבד הנכסף ללבנו,³² וכן כתב בספר 'שיבולי הלקטי' בערוגה השמינית. אך כיצד קשור עניין זה לארץ ישראל, למנחת העומר ולמנחה החדשה? לכן צריכים אנו לצרף לכאן את טעמו של האלשיך הקדוש בפרושו לתורה 'תורת משה':

ועל כן עומר הפסח הוא של שעורים מאכל בהמה, כי עדיין לא היטהרו ובהמה המה להם, אך בהיטהרם בחג השבועות אדם הם,³³ ויביאו מנחה חדשה לה' שתי הלחם מן החטים.

בעל ספר 'ערוך השולחן' (סימן תפט, ג-ד) אכן צירף את שני הטעמים יחדיו:

יש לומר דעיקר הספירה הוא למתן תורה,³⁴ כמו שמנו ישראל מקודם לפי המדרש שהבאנו. אך הקב"ה ציוה להביא קרבנות בתחילת המניין מעומר שעורים ובסופו מחטים, להורות דבלתי התורה אנתנו כבהמות נדמה שמאכלן שעורים, כמו שאמרו בסוטה שקרבן סוטה הוא מן השעורים, היא עשתה מעשי בהמה לפיכך קרבנה מאכל בהמה. וכשקבלו ישראל התורה הוי דמות אדם להנה, ולכן קרבנם מן החטים מאכל

32. הכוונה ליום מתן תורה שהוא התכלית של יציאת מצרים.

33. בעל "אור החיים" הוסיף, שלכן הספירה הייתה שבעה שבועות, כמו הספירה של אישה נידה שסופרת שבעה ימים כדי להיטהר ולהיות ראויה לבעלה.

34. "ערוך השולחן" כתב שלמאן דאמר שעיקר המצווה קשור לקרבן, מצוות הספירה כיום היא מדרבנן, אבל למאן דאמר שעיקר המצווה קשור למתן תורה, המצווה כיום מדאורייתא כפי דעת הרמב"ם.

אדם, ולכן צותה התורה למנות לקרבן, אבל עיקר הכוונה הוא למתן תורה, ולכן המצוה גם בזמן הזה.³⁵

אך המנחה החדשה היא הרבה יותר מסתם לחם חיטים, שהוא בבחינת מאכל אדם. היא רומזת למצב עולמי חדש,³⁶ שבו החיטה תחזור להיות עץ, ואיש החומר הירוד לאיש המעלה כדוגמת האדם לפני החטא. כל זאת למדנו מדברי הגמרא במסכת ראש השנה טז ע"א:

ומפני מה אמרה תורה הביאו שתי הלחם בעצרת – מפני שעצרת זמן פרות האילן הוא, אמר הקדוש ברוך הוא: הביאו לפני שתי הלחם בעצרת, כדי שיתברכו לכם פרות האילן.

רש"י על אתר הסביר את הקשר בין שתי הלחם לבין פרות האילן:

ואני שמעתי דרבי יהודה לטעמיה, דהא אזלא כמאן דאמר בסנהדרין (ע, ע"ב) עץ שאכל אדם הראשון חטה היתה.³⁷

וכן פירש הרע"ב את המשנה בראש השנה (פרק א, מ"ב) האומרת שבעצרת נידונים על פרות האילן:³⁸

ובעצרת על פרות האילן – מדאמרה תורה הביאו לפני שתי הלחם בעצרת כדי שאברך לכם פרות האילן, וחטה עץ קרייה רחמנא דכתיב (בראשית ב') ומעץ הדעת טוב ורע, כמאן דאמר עץ שאכל אדם הראשון חטה היה.

כשם ששתי הלחם מביאים ברכה לפרות האילן, כך קיום מצוות האילן מביא ברכה לתבואות הארץ כפי שכתוב ביחס למצוות הערלה (ויקרא יט, כד-כה):

35. אולם צריך להדגיש שיש מרכיב נוסף למצווה והוא א"י. ושלושתם יחד א. ארץ ישראל ב. העומר והמנחה החדשה, ג. התורה, יביאו אותנו ממצב של בהמה למצב של אדם.

36. "העולם עומד לעלות ממעל למצב עבודת האדמה, בצורתה האמללה, שתאר קלה יש לה. הזריעה וכל עמלה, הזריה, והניכוש שקדם ליצירה, כל אלה תוצאות של נפילה הן, מעקבות החטא, בזעת אפך תאכל לחם. יעלה רוח האדם למעלה, ותענה הארץ לעומתו ברכה עליונה, ירעש כלבנון פריו, וגלוסקאות וכלי מילת מארץ יצמחו, ועבודת האדם גם המעשית תקח לה תואר עליון יותר. ("אורות הקדש" לראי"ה קוק ח"ב עמ' תקסג)

37. ראה "בראשית רבה" (וילנא) פרשה טו: "מה היה אותו האילן שאכל ממנו אדם וחיה, ר"מ אומר חטים היו... רבי שמואל בר ר' יצחק בעי קמי רבי זעירא א"ל אפשר חטים היו? אמר לו הין, א"ל והכתיב עץ? א"ל מתמרות היו כארזי לבנון".

38. מפני דין זה קיבל חג השבועות מעמד של ראש השנה, כפי שכתוב בגמרא מגילה דף לא: עזרא תיקן להן לישראל שיהו קורין קללות שבתורת כהנים קודם עצרת, ושבתשנה תורה קודם ראש השנה. מאי טעמא? אמר אבבי ואיתימא ריש לקיש: כדי שתכלה השנה וקללותיה... אטו עצרת ראש השנה היא? - אין, עצרת נמי ראש השנה היא, דתנן: ובעצרת על פרות האילן.

וּבְשָׁנָה הֶרְבִּיעַת יְהוָה כָּל פְּרִי קֹדֶשׁ הַלְוִיִּם לַה': וּבְשָׁנָה הַחֲמִישִׁתַּת תֹּאכְלוּ אֶת פְּרִי
לְהוֹסִיף לָכֶם תְּבוּאָתוֹ אֲנִי ה' א-לוהיכם:

רש"י על אתר הסביר את הקשר בין פרות האילן לתבואות הארץ:

להוסיף לכם תבואתו – המצוה הזאת שתשמרו תהיה להוסיף לכם תבואתו,
שבשכרה אני מברך לכם פרות הנטיעות.

הנה כי כן, פרות האילן כוללים את תבואות הארץ ותבואות הארץ כוללות את
פרות האילן, כי אלו ואלו היו חלק מעץ פרי עושה פרי למינו.
ושוב נדרשים אנו לבית מדרשו של ה"שפת אמת" (קדושים תרנ"א) שם איתרנו את
הקשר שבין מצוות ערלה ותוספת התבואה ושירת ההילולים:

כי אחר החטא נתקללה האדמה, אבל בני"ז זכו לתקן א"י להוציאה מקללה לברכה.
וכמו שיצאה הארץ מתחת יד כנען להיות ארץ הקדושה, כן הוצרך בכל נטיעה להיות
סור מרע בשני ערלה ואח"כ קודש הלוויים, שהוא התגלות הקדושה.³⁹ שכל דבר
שבקדושה שיצא לחירות מתערבת הסיטרא אחרא⁴⁰, הוא מלא שירה וזמרה...
וזה שאמר להוסיף לכם תבואתו, הוא התחדשות שבא משמים שזה מיוחד לבני
ישראל... וכבר כתבתי במקום אחר פירוש "זכרות עמו הברית לתת... לתת", ב' פעמים
"לתת", כי הארץ יצאה מחת יד כנען להיות מתוקן לקבל שפע קדושה ונתהפך אח"כ
ונעשה ארץ חדשה, לכך נקרא ארץ ישראל. כמו ישראל דקדשינהו לזמנים כן הם
מקדשים המקום. וכמו כן בכל נטיעה נעשה התחדשות כנ"ל להוסיף לכם תבואתו.

מי ייתן ונזכה במהרה למנחה חדשה אמיתית, והארץ הלזו הנשמה תהיה כגן
עדן ותערב לה' מנחת יהודה וירושלים, כימי עולם וכשנים קדמוניות.

ה. האם עצרת היא חג מתן תורה או חג שתי הלחם?

לאור הדברים הנ"ל תתבהר לנו תמיהה גדולה, שכבר תמהו הראשונים,⁴¹ מדוע
לא מוזכר בשום מקום בתורה שחג השבועות הוא חג מתן תורה?⁴²

39. תהליך דומה יעבור על עם ישראל בשיבת ציון השלישית, כפי שכתוב (דברים ל, ה-ו):
וְהִבִּיֵּאתְךָ ה' א-לוהיך אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יָרְשׁוּ אֲבוֹתֶיךָ וְיִרְשָׁתָהּ וְהִיטְבֵּךְ וְהִרְבֵּךְ מֵאֲבוֹתֶיךָ: " וּמִל
ה' א-לוהיך אֶת לְבָבְךָ וְאֶת לְבַב זֵרְעֶךָ לְאַהֲבָה אֶת ה' א-לוהיך כְּכֹל לְבָבְךָ וְכָל נַפְשְׁךָ לְמַעַן
תִּיָּדָבֵר. וְכָתַב שֵׁם הַרְמְבִי"ן: "והיא המילה הנזכרת כאן. כי החמדה והתאוה ערלה ללב, ומול
הלב הוא שלא יחמוד ולא יתאוה. וישוב האדם בזמן ההוא לאשר היה קודם חטאו של אדם
הראשון, שהיה עושה בטבעו מה שראוי לעשות ולא היה לו ברצונו דבר והפכו".

40. כוונתו, שכתוצאה מהחטא פשתה התערוכות של טוב ורע בכל העצים ובכל האנשים ועתה
היא באה על תיקונה.

41. ראה אברבנאל לויקרא כ"ג; עקדה שם; תורת משה שם; כלי יקר שם, מהר"ל בתפארת
ישראל פרק כז.

42. בשמות כ"ג הוא מופיע כחג הקציר, בשמות ל"ד כקציר ביכורי חיטים, במדבר כ"ח כיום

עפ"י דברנו נאמר: אמנם כן חג השבועות הוא זמן מתן תורתנו, אך לא רק את קבלת התורה אנו חוגגים ביום זה, אלא בעיקר את יישומה המלא והעליון בארץ ישראל, שבא לידי ביטוי בהקרבת המנחה החדשה.

ב. על הארץ ועל פרותיה

ו. ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה אשר נתן לך

מור"ר הרב אביגדר נבנצל בספרו "שיחות לספר דברים" פרשת עקב, מביא שאלה ששאלו ר' יונה עמנואל ז"ל, עורך חוברת "המעין", וזו שאלתו: כיוון שחובת ברכת המזון נלמדה מן הפסוק "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה אשר נתן לך", וקודם לפסוק זה מופיעים פסוקים העוסקים בכניסה לארץ ישראל (דברים ח, ו-ט): "כִּי ה' א-לוהיך מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה אֶרֶץ נַחֲלֵי מַיִם עֵינַת וְתֵהֱמוֹת יִצְאִים בְּבִקְעָה וּבְקָר: אֶרֶץ חֶטָה וְשִׁעָרָה וְנֶגֶף וְתֵאֱמָר וְרֵמוֹן אֶרֶץ זֵית שָׁמֶן וְדָבָשׁ: אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְּמִסְכַּנֹּת תֵּאֱכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תִחָסֵר כֹּל בָּהּ", נמצא שדווקא בקשר לארץ זו נאמר ההמשך, "ואכלת ושבעת וברכת", ואם כן מניין לנו שהתורה חייבה לברך גם על לחם שנעשה מחיטה שגדלה בחוץ לארץ? עד כאן שאלתו.⁴³

אפשר עוד לשאול: מנין שיהודי שיושב בחו"ל ואוכל שם אפילו מלחמה של א"י, חייב בברכת המזון? ומדוע יהודי שאוכל בחו"ל מלחמה של חו"ל, צריך להודות לה' על שהנחיל לנו את ארץ ישראל?

לאמתו של דבר כבר נשאלה שאלה זו על ידי קדמונים, כגון ה"שפת אמת" (פרשת עקב שנת תרנ"ח) ורבי צדוק הכהן (י"פרי צדיק" לט"ו בשבט ס"ק ג). רבי צדוק הכהן אישש את שאלתו על ידי הגמרא במסכת ברכות דף כ ע"ב, שרצתה לפטור נשים מברכת המזון מהתורה, כיוון שלא נטלו חלק בארץ. מוכח משם שברכת המזון אכן קשורה לארץ ישראל דווקא, ומנין שמברכים גם בחוץ לארץ?

הביכורים וכן בדברים ט"ז.

43. תשובת הרב אביגדר נבנצל היא, שאין כוונת התורה באומרה "וברכת את ה' אלקיך על הארץ הטובה אשר נתן לך", לארץ ישראל דווקא, אלא לכך שהגענו למקום ישוב שגדלים בו תבואות ופרות, לעומת המדבר היבש והצחיח, שאכלנו בו רק לחם שמים כי לא היו שם גידולים מן הארץ, ושתינו מבארה של מרים כי לא היו שם נחלי מים, עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר. ואם כך החובה היא לברך בכל מקום בעולם ועל כל מאכל אף שהוא תוצרת חוץ, עד כאן דבריו. ברם תשובתו לעני"ד קשה, כי גם אם אפשר להעמיס דבריו בפסוקי התורה, הרי הנוסח של ברכת המזון מוכיח בעליל כי אנו מברכים על ארץ חמדה טובה ורחבה שהנחיל ה' לאבותינו, דהיינו ארץ ישראל. אם כן חוזרת השאלה ביתר שאת, מדוע אדם שאכל באנגליה מלחמה של אנגליה, צריך לברך את ארץ ישראל?

עוד הקשה שם על כך שחוגגים ט"ו בשבט בחו"ל, וזה לשונו :

אך לכאורה יש להבין, הא טעם דשבט ר"ה לאילן הוא, מפני שיצאו רוב גשמי שנה (מסכת ר"ה דף יד) ואז זמן חנטת הפרות (כמ"ש רש"י), וזהו רק בא"י ואיזו טעם שיהיה ט"ו בשבט ר"ה לאילן בחו"ל?

ומנהג ישראל לאכול פרות בט"ו בשבט אף בחו"ל, ואם היו אוכלים מפרות א"י דוקא היה מקום, אבל המנהג לאכול פרות חו"ל.

גם כל עניין ר"ה לאילן, הוא לעניין מעשר וזה אינו נוהג בחו"ל.

את כל השאלות הללו פתר רבי צדוק על פי הגמרא בתענית (י ע"א) :

אבל באמת הוא על פי מה שכתוב (תענית ז) ארץ ישראל שותה מי גשמים וכל העולם כולו מתמצית ארץ ישראל, שנאמר (איוב ה) 'הנתן מטר על פני ארץ ושלח מים על פני חוצות',⁴⁴ ארץ ישראל שותה תחילה וכל העולם כולו לבסוף. נמצא שבכל העולם המזון הוא רק מתמצית ארץ ישראל... ושפיר יש שייכות ברכת הארץ לברכת המזון אף בחו"ל...

וכן מצאנו שבניגוד למצרים, נאמר על ארץ ישראל (דברים יא, יא) שה' דורש אותה, תמיד עיני ה' בה מראשית השנה ועד אחריתה. ותמה רש"י⁴⁵ במקום, וכי שאר הארצות אין הוא דורש? הלא נאמר (איוב לח, כו) "להמטיר על ארץ לא איש"י? והשיב רש"י :

אלא כביכול אינו דורש אלא אותה, ועל ידי אותה דרישה שדורשה, דורש את כל הארצות עמה:

מעין זה כתב גם הרמב"ן שם :

ויש בו סוד עמוק, כי הארץ הזאת נדרשת בכל והיא הכל, וכל הארצות מתפרנסות ממנה באמת.⁴⁶

44. ב"עין יעקב" לתענית כתב בשם הרשב"א, שארץ ישראל מכונה בספר איוב כסתם ארץ ושאר הארצות בשם חוצות, כי א"י היא תכלית הכוונה בארץ ומה שהוא טפל לה נקרא חוצות, על כן נקראת היא נחלת ה' ונתנה לעם נחלה וכו'.

45. מקורו ב"ספרי" עקב יב.

46. וראה "מדרש תנחומא" (בובר) פרשת קדושים סימן י: "כשם שהטיבור הזה נתון באמצע האיש, כך ארץ ישראל טיבורה של עולם, שנאמר יושבי על טבור הארץ (יחזקאל לח, יב), ארץ ישראל יושבת באמצעיתו של עולם, וירושלים באמצע ארץ ישראל, ובית המקדש באמצע ירושלים, וההיכל באמצע בית המקדש, והארון באמצע ההיכל, ואבן השתייה לפני ההיכל, שממנה הושתת העולם. שלמה שהיה חכם עמד על השרשין היוצאין ממנה לכל העולם, ונטע בהם כל מיני אילנות, לפיכך אמר עשיתי לי גנות ופרדסים".

ז. למה ברית ותורה וירושלים ובית המקדש, בברכת המזון?

מבינים אנו עתה, מדוע מברכים ברכת המזון גם בחו"ל, ומדוע אנו מודים שם לה' על הארץ הטובה שהוא הנחיל לנו כאן, ומדוע חוגגים אנו ט"ו בשבט בנכר, אך לא ברור מדוע כשאנו אוכלים פרוסת לחם, צריכים אנו להודות לה' על "בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלימדתנו ועל חקיך שהודעתנו", ומדוע תיקנו לנו לבקש בברכת המזון על ירושלים ועל ציון ועל בית המקדש? מה לכל אלו עם פרוסת לחם מסכנה (לא במסכנות תאכל בה לחם) שאכלנו? תשובה לכך דלינו מבארו של ה"שפת אמת". ה"שפת אמת" הקשה: מדוע תלתה התורה את חיוב ברכת המזון בבואנו לארץ, והלא כבר במדבר תיקן משה רבנו לישראל את ברכת הזן? וזו תשובתו:

והענין הוא מה שעיקר ברכת המזון תלוי בארץ, דכתיב ארורה האדמה, ולכך אין ארור מדבק בברוך, ואי אפשר לברך עד שיצא המזון מכלל ארור לברוך. ובכניסת בני ישראל לארץ ישראל, הוציאו הארץ מכלל ארור. ולכן כתוב מביאך אל ארץ טובה... אשר לא במסכנות תאכל בה לחם, שעד עתה היה הארץ במוסכנותא, עד שבררו בני ישראל טוב מרע, הפך ממה שכתוב בעצבון תאכלנה. ומקודם היה א"י תחת הכנעני הארור,⁴⁷ וכשנעשית נחלה לבני ישראל, נתבררה ואז יכול לחול ברכת ה'. לכן ארץ ישראל שיצא מכלל ארור לברוך היה הכנה לברר המזון אפילו בחו"ל, כמו שאמרו חז"ל ה' אלקיך דורש אותה ובשבילה דורש כל הארצות.

למדנו מדבריו, שעם בואנו לארץ הוצאנו אותה מכלל ארור לברוך, והפכנוה לארץ טובה, חמודה ורחבה, לארץ זבת חלב ודבש, לגן עדן של עצי פרי שעניי ה' בו מראשית השנה ועד אחריתה. כמובן שמהפך דרמתי כזה קורה, לא רק בגלל כניסתנו הפיזית לארץ, אלא גם בזכות הברית, התורה, המצווה, ירושלים ובית המקדש, ששם מקום כבודו ושם עיניו ולבו כל הימים.⁴⁸ על כן בבואנו לברך את ה' על הארץ "הנדרשת בכל והיא הכל", עלינו להתייחס בברכה גם לברית וגם לתורה וגם לירושלים וגם לבית המקדש.

ח. כיבוש יריחו בשבעת ימים

מתוך דברי ה"שפת אמת", נעלה ונבוא לכיבוש יריחו שהייתה מנעולה של ארץ ישראל ושקולה כנגד כולה⁴⁹ ועם כיבושה כאילו נכבשה כל הארץ.⁵⁰

47. דוקא בארץ ישראל שהיא מקור הברכה והקדושה, התיישב הכנעני שהוא ארור ועבד עבדים.

48. ראה מ"א ט, ג.

49. ראה ספרי דברים פסקא נב: "לכו ראו את הארץ ואת יריחו - יריחו בכלל היתה ולמה יצאת מלמד שהיתה קשה כנגד כולם".

50. ראה "ילקוט שמעוני" יהושע רמז לב: "א"ר שמואל בר נחמני יריחו היתה נגרה של ארץ

המפרשים בספר יהושע שאלו: מדוע נעשה כיבוש יריחו בצורה המיוחדת של שבעה ימים, שבע הקפות, שבעה כוהנים ושבעה שופרות? מתוך שלל התשובות שניתנו על כך נביא את תשובתו של רבי צדוק הכהן (דברים עמ' 257):

בכל יום מקיפים המזבח פעם אחת ואותו היום שבע פעמים, וכן אנו עושים עם הלולב וד' מינים... והוא ענין אחד כעין הקפות של יריחו, שבכל יום היו מקיפים פעם אחת וביום השביעי בשבת הקיפו שבע פעמים, עד שנפלה החומה. ובוזה הכניעו את כללות שבעה האומות שבא"י, שהיה זה נגד שבע מידות שבקדושה כידוע, מפני שהיתה מנעולה של א"י... ונעשה מזה אור מקיף המכניע החיצונים והקליפות... וזה היה תיקון לחטאו של אדם הראשון.

הווה אומר: שבע ההקפות היו כנגד שבעה עמי כנען שהיו בבחינת ארור, ועם נפילת יריחו הפכה כל ארץ ישראל לארץ ברוכה וקדושה. היה זה תיקון חטאו של אדם הראשון, שבעבורו נתקללה האדמה ויצאה מכלל ברוך לכלל ארור. עתה יבואו בני ישראל ויחזירו עטרה ליושנה. ייטעו בארץ גן חדש ויקריבו מנחה חדשה, אשר תערב לה' כימי עולם וכשנים קדמוניות.

אולי גם אברבנאל (יהושע ז, ה) כיוון לרעיון זה בהסבירו את כיבוש יריחו בסימן השבע:

ולפי שכמו הפועל הנסי שעשה הא-ל יתברך בבריאת העולם, נעשה בששת הימים וביום השביעי שבת וינפש, ככה צוה שיעשו ההקפות שבעה בשבעת ימים ובשבעה כהנים ושבעה שופרות, לרמוז על שזה הפועל ממין אותו הפועל האלקי הראשון. וזהו גם כן תכלית וטעם מצות השבת ומצות השמיטה, שגם כן אמרה התורה בה שבת לה', להיותה רומזת על שבת בראשית. וכמו שביום השביעי היה המנוחה והשבתה והנמצאים כולם ירשו ארץ להמשך עליה, כפי מה שסידר להם הקב"ה ככה בזה צוה שביום השביעי ירעו כל העם ותכבש העיר ויהיה ליהודים אורה ושמחה וששון ויקר. אפשר להבין מדבריו, שכיבוש יריחו ובעקבותיו כיבוש ארץ ישראל, הוא מעין חזרה על מעשה בראשית, תוך ניסיון לתקן ולשחזר את מעשי הבורא, כולל נטיעת גן עדן חדש במקום הגן הנעלם.

ט. ונאכל מפריה

הטור (או"ח סימן ר"ח) כתב בשם כמה ראשונים שאין לומר בברכה מעין שלוש "ונאכל מפריה", כי אין לחמוד הארץ בשביל פרותיה:

וכתב עוד, וי"א ונאכל מפריה ונשבע מטובה, ואין לאומרו, שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה אלא לקיים מצות התלויות בה ע"כ.⁵¹ ובהלכות גדולות ישנו. ואדוני אבי הרא"ש ז"ל לא היה אומר וגם לא היה אומר ונודה לך וכו'.

ישראל, אמרו אם נכבשה יריחו מיד כל הארץ נכבשה לפיכך נכנסו לתוכה".

51. ראה תלמוד בבלי מסכת סוטה דף יד עמוד א: "דרש רבי שמלאי: מפני מה נתאוה משה

למרות ההסתייגות של הטור, המנהג הנקוט בידנו הוא כן לומר נוסח זה. הבי"ח הסביר את מנהג אבותינו בטוב טעם ודעת:

תימה, הלא קדושת הארץ הנשפע בה מקדושת הארץ העליונה היא נשפעת גם בפרותיה, שיונקים מקדושת השכינה השוכנת בקרב הארץ. כי על כן הזהיר ואמר בסוף פרשת מסעי, לא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה, אשר אני שוכן בתוכה, כי אני ה' שוכן בתוך בני ישראל.

ואמר אם תטמא את הארץ, נמשכת הטומאה גם בפרותיה היונקים ממנה... ועתה באוכלם פרות היונקים מטומאת הארץ נסתלקה השכינה, כי כשהטומאה נכנסת עם אכילת פרות בתוך בני ישראל, יוצאת כנגדה הקדושה מקרב ישראל. ועל כן ניחא שאנו מכניסין בברכה זו ונאכל מפריה ונשבע מטובה, כי באכילת פרותיה אנו ניוונים מקדושת השכינה ומטהרתה ונשבע מטובתה.⁵²

ואנו נוסיף ונאמר. בברכה האחרונה על הפרות, אנו מביעים משאת נפש וערגה לארץ טובה ורחבה, אל ארץ שגדלים בה רק עצים טובים כדוגמת עצי גן עדן שהיו רק טובים,⁵³ אל ארץ ברוכה שעניי ה' בה תמיד ומשכן ה' בתוכה לעד, ולא חלילה אל ארץ ארורה שיושביה ארורים.⁵⁴

וכמו שעציה טובים, כך גם אנשיה טובים וישרים, ללא תאוות וללא פניות, וממילא אכילת פרותיה יהיה בקדושה ובטהרה, בשמחה ובטוב לבב למען שמו. בעת כזו אין כל פסול באכילה מפריה ובשביעה מטובה, כי תכף לאכילה ברכה.⁵⁵ דומני שלכך כיוון בעל "ספר האשכול" כשסיים את חלק הברכות בקטע הבא:

ואמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב: עתידין בחורי ישראל שיתנו ריח כלבנון שנאמר 'ילכו יונקתיו ויהי כזית הודו וריח לו כלבנון': המקום ברחמי יחיש גאולתינו ויבנה ביתו והיכלו במהרה בימינו ונזכה לברכו ולהללו על פירות ארצו בקדושה ובטהרה,

רבינו ליכנס לא"י? וכי לאכול מפריה הוא צריך? או לשבוע מטובה הוא צריך? אלא כך אמר משה: הרבה מצות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בא"י, אכנס אני לארץ כדי שיתקיימו כולן על ידיי.

52. ראה רא"י קוק ב"שבת הארץ" קונטרס אחרון סימן כה שכתב שמי שנוטל ידיו לפרות שביעית בגלל קדושתם, אין זה בכלל "הנוטל ידיו לפרות הרי זה מגסי הרוח" (חולין ק"ו ע"א), כמו מי שנוטל ידיו לפרות משום כבוד הברכה (ראה או"ח קני"ח ס"ק ה'). עוד כתבו בשמו ("לשלושה באלול" ח"א עח) שהוא היה נוהג ליטול ידיו לאכילת פרות הארץ בגלל קדושת הארץ.

53. מלבד עץ הדעת שהיה טוב ורע.

54. ראה מה שהבאנו לעיל בשם ה"שפת אמת".

55. עוד אפשר לומר, שעל ידי אכילתנו אנו מעלים את הפירות למדרגה גבוהה יותר, ובמיוחד אם אנו גם מוסיפים לאכילה ברכה לפנייה ולאחריה. ראה דבריו של הרא"י קוק בסידורו "עולת ראייה" ח"א עמ' שעא.

כדכתיב (ויאל ב, כה-כו): 'ושלמתי לכם את השנים וכו', ואכלתם אכול ושבוע והללתם את שם ה' א-להיכם אשר עשה עמכם להפליא ולא יבושו עמי לעולם, וידעתם כי בקרב ישראל אני ואני ה' א-להיכם ואין עוד ולא יבושו עמי לעולם':

"ספר האשכול" (אלבק) הלכות ברכת מיני מזונות ופירות דף מו עמוד ב

י. אין לך קץ מגולה מזה

פרות הארץ הם אות ומופת לגאולה ולישועה, כדרשת רבי אבא:

ואמר רבי אבא: אין לך קץ מגולה מזה, שנאמר (יחזקאל ל"ו): 'ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא'.

סנהדרין צח ע"א

כיון שנשיאת פרות לעם ישראל היא בשורת הגאולה, התקינו אנשי כנסת הגדולה את ברכת הגאולה אחרי ברכת השנים:

ומה ראו לומר קיבוץ גלויות לאחר ברכת השנים? – דכתיב (יחזקאל ל"ו) 'ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא'.

תלמוד בבלי מסכת מגילה דף יז עמוד ב⁵⁶

ומה היה עד כה בארץ ישראל? מדוע היא לא נתנה פרותיה עד עכשיו? ביאר המהרש"א את הדברים באר היטב:

לפי שכל זמן שאין ישראל על אדמתם, אין הארץ נותנת פרותיה כדרכה, אבל כשתחזור לתן פרותיה, זהו קץ מגולה שקרב לבוא זמן גאולה, שיחזרו ישראל על אדמתם.

וכן פירש המלבי"ם את הפסוק ביחזקאל:

כי הארץ הזו ההשגחית, תעצור פרותיה בעת שאין עם ה' עליה המושגחים מאת השגחתו.

וידועים לכל דברי הרמב"ן בספר ויקרא כו, טז:

וכן מה שאמר בכאן (בפסוק לב) 'ושממו עליה אויביכם', היא בשורה טובה מבשרת בכל הגלויות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו, וגם זו ראייה גדולה והבטחה לנו, כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון, וכולם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם:⁵⁷

⁵⁶. וכן בתלמוד הירושלמי ברכות פ"ב דף ה'.

⁵⁷. וראה רש"י שם פסוק לב: 'והשמתי אני את הארץ - זו מדה טובה לישראל שלא ימצאו האויבים נחת רוח בארצם, שתהא שוממה מיושביה'.

עפ"י דברים אלו הסביר הרד"ק מדוע דימה ישעיהו הנביא, בנבואת שיבת ציון שלו (סב, ה), את הקשר של ישראל לארץ, לקשר שבין בחור ובתולה דווקא:
 כִּי יִבְעַל בַּחֹר בְּתוּלָה יִבְעֲלוּךְ בְּנֵיךָ וּמְשֹׁשׁ חָתָן עַל פֶּלֶא יִשִּׁישׁ עֲלֶיךָ א-להיך:
 ופירש הרד"ק:

כי כמו שיבעל בחור בתולה, שהוא דבר נאה ומתקבל בחור שיבעל בתולה יותר משיבעל זקן בתולה או בחור בעולה, כן ארץ ישראל כל זמן שלא היו בניה בתוכה, אף על פי שהיו יושבים בה אומות העולם, לא היתה נקראת בעולה כי לא היו מתקבלים בה ולא היה נאה שבתם בה, אלא כמו זקן עם בתולה או בחור עם בעולה, אבל כשישובו ישראל בתוכה הרי היא כבעילת בחור בתולה:

כאשר ראה רבי זירא⁵⁸ שארץ ישראל ממשיכה לתת את תנובתה לנכרים, הוא תמה וגער בה:

א"ר זירא: בא וראה כמה היא חצופה ארץ ישראל שעדיין עושה פירות, ולמה עושה פירות? ר' חנינא וריב"ל חד אמר על שם שמזבלין אותה, וחנינא אמר על שם שהם מהפכים בעפרה.

"איכה רבה" (וילנא) פתיחות ד"ה לד על ההרים⁵⁹

יא. נתינה בעין יפה בקץ המגולה.

ברם, הקץ המגולה אינו מצטמצם לנתינת פרות גרידא, כמו בשאר ארצות תבל, אלא יש בו נתינה גדולה ויפה, כפי שכתב רש"י:

כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה אז יקרב הקץ, ואין לך קץ מגולה יותר.⁶⁰

כך גם רואה את הדברים הרמב"ם בהלכות מלכים פרק יב הלכה ה:

ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין בעפר.

תאור זה אינו סותר את קביעתו של הרמב"ם,⁶¹ שאין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבוד מלכויות בלבד, כפי שהסביר המהר"ל בנצח ישראל פרק נ:

58. שהיה מהאוהבים הגדולים של א"י, ונטש את רבו בבבל ועלה לארץ.

59. וראה תלמוד בבלי מסכת כתובות דף קיב עמוד א: "רבי יהושע בן לוי איקלע לגבלא, חזנהו להנהו קטופי דהוו קיימי כי עיגלי, אמר: עגלים בין הגפנים? אמרו ליה: קטופי נינהו, אמר: ארץ, ארץ, הכניסי פירותיך, למי את מוציאה פירותיך, לערביים הללו שעמדו עלינו בחטאתינו?"

60. רש"י כנראה דייק מלשון הפסוק "ופריכם תשאו לעמי ישראל", שפרשו נתינה בעין יפה. ראה דברי המהרש"א בהמשך שדייק מכאן שגם אילני סרק יתנו פרות.

61. רמב"ם הלכות תשובה פרק ט הלכה ב.

לא יקשה זה מה שאמר כאן כי תוציא הארץ פרות בכל יום, כי דבר זה לא נקרא נס שהרי היה בתחילת בריאת העולם אם לא היה החטא. והרי לפעמים גם כן היה חידוש שהיו חטים כליות, ואין דבר כמו זה נקרא שנוהג העולם שלא בטבע.⁶²

הקץ המגולה יהיה כמו הראשית המבורכת. הארץ תיתן את יבולה בכל כוחה ואונה ועצי השדה יתנו פריים בכל מאודם, כפי שמתואר במדרש תנחומא סוף פרשת תצוה סימן י':

מעשה בר' יונתן בן אלעזר שהיה יושב תחת תאנה אחת, והיתה התאנה מלאה תאנים יפות, ירד טל והיו התאנים שואבים דבש, והיה הרוח מגבלן בעפר, באתה עז אחת והיתה מנטפת חלב בדבש, וקרא לתלמידים ואמר להם בואו וראו דוגמא מעין העולם הבא, וכל כך למה, שהיו הקרבנות קריבין.

מעשה בסופר אחד שהיה עולה לירושלים בכל שנה ושנה, והכירו אותו בני ירושלים שהיה גדול בתורה, אמרו לו טול לך חמשים זהובים בכל שנה ושנה ושב לך אצלנו, אמר להם יש לי גפן אחת והיא יפה לי מכולן, והיא עושה לי שלש דיפריאות בכל שנה, ושש מאות חביות היא עושה בכל שנה, הראשונה היא עושה שלש מאות, ושניה מאתים ושלישית מאה, ואני מוכר אותם בדמים יקרים הרבה, וכל השבח הזה לירושלים, בשביל ניסוך היין שהיו מקריבין. כיון שביטלו, נמנעו כל הטובות הללו. אבל לעולם הבא הקב"ה מחזיר את הברכות שהיתה עושה, שנאמר ואתם הרי ישראל ענפיכם תתנו ופריכם תשאאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא' (יחזקאל לו, ח).

הנתינה בקץ המגולה תהיה כל כך יפה עד שגם אילני הסרק ישאו פרי, כפי שאמור היה להיות בראשית הבריאה:

אמר רב חייא בר אשי אמר רב: עתידין כל אילני סרק שבארץ ישראל שיטענו פרות, שנאמר (ויאל ב'): 'כי עץ נשא פרוי תאנה וגפן נתנו חילם'.
כתובות קיב, ע"ב

המהרש"א הבין שדברי רב הם חלק מן הקץ המגולה:

וכמו שכתב בפרק חלק: אין לך קץ מגולה מזה שנאמר ואתם הרי ישראל ענפיכם תתנו ופריכם תשאאו לעמי ישראל, דהיינו שההרים בכלל, גם אלו שאין בהם אילן מאכל רק אילני סרק, ישאו פריים לישראל, וכדאמר הכא מהאי קרא כי עץ נשא פרוי. ונראה לפרש עוד דבין הכא ובין התם משמע ליה דבאילן סרק איירי, מדכתיב בהו ישא פרי שלא בגידול, וזה סימן לדור שבן דוד בא, ובכך במהרה בימינו אמן סלה.

62. בפתגמו לחודש שבט כתב הרב קוק: "שמחו עצי היער, תריע הבריאה, בהתקדש חג ראש השנה לאילנות, טבע הרענן הושב לתחיה".

או אז נזכה לקיומה המלא של נבואת יחזקאל (פרק לו) :

- לג. כה אמר אֲדֹנָי ה' בַּיּוֹם טָהַרְי אֶתְכֶם מִכָּל עֲוֹנוֹתֵיכֶם וְהוֹשַׁבְתִּי אֶת הָעָרִים וְנִבְנוּ הַחֲרָבוֹת:
- לד. וְהָאָרֶץ הַנְּשֻׁמָּה תַעֲבֹד תַּחַת אֲשֶׁר הִיתָה שְׂמֵמָה לְעֵינַי כָּל עוֹבֵר:
- לה. וְאָמְרוּ הָאָרֶץ הַלְלוּ הַנְּשֻׁמָּה הִיתָה כְּגֵן עֵדֶן וְהָעָרִים הַחֲרָבוֹת וְהַנְּשֻׁמוֹת וְהַנְּהַרְסוֹת בְּצוּרוֹת יֹשְׁבוֹ:
- לו. וַיִּדְעוּ הַגּוֹיִם אֲשֶׁר יִשְׁאַרוּ סְבִיבוֹתֵיכֶם כִּי אֲנִי ה' בְּנִיתִי הַנְּהַרְסוֹת נִטְעַנְתִּי הַנְּשֻׁמָּה אֲנִי ה' דִּבַּרְתִּי וַעֲשִׂיתִי:
- לז. כה אמר אֲדֹנָי ה' עוֹד זֹאת אֲדַרְשׁ לְבֵית יִשְׂרָאֵל לַעֲשׂוֹת לָהֶם אַרְבָּה אֶתֶם בְּצֵאן אָדָם:
- לח. בְּצֵאן קְדָשִׁים בְּצֵאן יְרוּשָׁלַם בְּמוֹעֲדֶיהָ בֵּן תִּהְיֶינָה הָעָרִים הַחֲרָבוֹת מְלֵאוֹת עַאן אָדָם וַיִּדְעוּ כִּי אֲנִי ה':

וכן נזכה להתגשמותה המהירה של נבואת עמוס (פרק ט) :

- יג. הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם ה' וְנִגַּשׁ חוֹרֵשׁ בְּקֶצֶר וּדְרֹךְ עֲנָבִים בְּמִשֶׁךְ הַזֶּרַע וְהִטִּיפוּ הַהָרִים עֵסִיס וְכָל הַגְּבָעוֹת תִּתְמוּגְגָנָה:
- יד. וְשִׁבְתִּי אֶת שְׁבוֹת עַמִּי יִשְׂרָאֵל וְנִבְנוּ עָרִים נְשֻׁמוֹת וַיֹּשְׁבוּ וַיִּטְעוּ כְרָמִים וְשָׂתוּ אֶת יַיִןם וַעֲשׂוּ גִנּוֹת וְאָכְלוּ אֶת פְּרִיָהֶם:
- טו. וְנִטְעַתִּים עַל אֲדָמְתָם וְלֹא יִנְתְּשׁוּ עוֹד מֵעַל אֲדָמְתָם אֲשֶׁר נָתַתִּי לָהֶם אָמַר ה' אֱ- לֹהֵיךְ:

פורים

שער פורים

197	א. כתבוני לדורות - קבעוני לדורות
197	מבוא
197	כתבוני לדורות
198	אין הכס שלם ואין השם שלם עד שיימחה זרעו של עמלק
199	"שלישים" – תורה, נביאים וכתובים
201	אסתר ברוח הקודש נכתבה
202	מן אגרת עד לספר
204	למה לא נזכר שם ה' במגילה?
205	גם ספר וגם איגרת
206	מגילת אסתר כאמיתה של תורה
209	ב. קבעוני לדורות
210	מפורים לשעה עד פורים לדורות
212	להיות עושים את יום ארבע עשר... ואת יום חמשה עשר
213	מדוע לא חששו לאגודות אגודות?
216	מוקפים חומה מימות יהושע בן נון
216	שלוש קושיות הר"ן על הרמב"ן
217	סיוע לשיטת הר"ן - ישראל לא עלו כחומה לארץ ישראל
218	יישוב שיטת הרמב"ן
218	קביעת הפורים נרמז בפסוק: "כתב זאת זכרון בספר"
221	"יד על כס י-ה"
222	"יד על כס י-ה" - דוד ושלמה
225	הנביאים, הכתובים והמועדים יתבטלו - מגילת אסתר ופורים לא
225	הנביאים והכתובים עתידין ליבטל ומגילת אסתר לא
226	פסקו של הרמב"ם בעניין ביטול הנביאים והמועדים
228	הייתכן שהנביאים והמועדים יתבטלו?
229	תשובת הרשב"א - על פורים לא תהיה גזרת ביטול כמו על שאר המועדים
230	המהר"ל: המועדים לא יתבטלו ממש אלא יהיו טפלים
231	המועדים גופם יישארו, חלק ממצוות המועדים יתבטל
232	לעיתיד לבוא יהיה כל יום חג, אך לא בכל יום יהיה פורים
232	לפי החסידות - השמים מספרים כבוד א-ל ואין צורך בנסים גלויים
234	עוד בעניין הנביאים והכתובים לעתיד לבוא
235	הסבר הרדב"ז
236	הנביאים והכתובים לשעה ומגילת אסתר לדורות
237	מגילת אסתר לא תבטל כי היא תחילת תורה שבעל פה
239	מחיית עמלק
239	אין השם שלם ואין הכסא שלם
240	מחיית עמלק – אחת משלוש מצוות שנצטוו ישראל בכניסתם לארץ
241	יעקב ועשו – מעשה אבות סימן לבנים
244	ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום לפני מלך מלך לבני ישראל
245	וְאֵת לַפְדֵּתָ אֶתְּ עֲלִיךְ אֶלְפִים לְרֵאשׁוֹ
247	וילך ויקח ויבא
248	ולא האמין ולא עלה
249	ושים באזני יהושע
250	מלוכה מוקדמת ומחייה מוקדמת
251	למה רק שמונה מלכים?
253	"ונכתב בספר" - מלחמת עמלק השלישית
254	איש יהודי איש ימיני
256	ומרדכי לא יכרע ולא ישתחוה
259	מפני שהשתחוהו לצלם
260	ויבז בעיניו